

Léon van Ommen

Ruimte voor
gebrokenheid:
plaats voor lijden
in de eredienst

uitgeverij

© 2016 Uitgeverij Kok
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl
Omslagontwerp: Flashworks.nl
Opmaak binnenwerk: Stampwerk
ISBN 978 90 435 2710 1
ISBN e-book 978 90 435 2711 8
NUR 711

Met dank aan uitgeverij Aspekt die toestemming verleende om het gedicht 'Oud blad danst op de wind' van Maarten van Aes (uit de bundel *Alles onveilig*) op te nemen. Eveneens dank aan uitgeverij Ten Have voor de toestemming 'Psalm 63' van Huub Oosterhuis op te nemen, uit de bundel *150 psalmen vrij*.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hoofdstuk I Inleiding

Lijden in de eredienst?

Jaren geleden vertelde een vriendin mij het verhaal van Anna en Kate, twee meisjes van de jeugdgroep van hun kerk.¹ De meisjes waren met hun jeugdgroep op reis in het buitenland. Toen ze van de ene plaats naar de andere reden, verloor de bestuurder de macht over het stuur. De auto crashte en twee van de jongeren kwamen om bij dit vreselijke ongeluk. Terug thuis was er een rouwdienst voor de twee verongelukte jongeren. De dienst beklemtoonde de hoop die we als christenen hebben. Maar er klonken geen woorden van rouw. Geen woorden van pijn, van verdriet. Terwijl Anna en Kate twee van hun vrienden hadden verloren! Twee weken later, na een kerkdienst, sprak mijn vriendin met Anna en Kate. Ze keek hen aan en zei: 'Jullie hebben verdriet, hè?' Plotseling barstten de meisjes in tranen uit. Mijn vriendin liet hen huilen, huilen, huilen. Diezelfde avond belde de moeder van Kate mijn vriendin op en zei: 'Dankjewel.' Verbaasd vroeg mijn vriendin: 'Waarom zeg je dankjewel?' 'Omdat', antwoordde Kates moeder, 'niemand mijn dochter de kans heeft gegeven haar verdriet te uiten. Jij bent de eerste.'

Dit verhaal staat niet op zichzelf. Sinds ik begonnen ben met het bestuderen van de relatie tussen lijden en liturgie heb ik veel van dit soort verhalen gehoord. Steeds als ik zulke verhalen hoor, motiveren ze mij om de vraag te stellen: hoe kan de eredienst ruimte bieden voor het verdriet van mensen, voor hun pijn, hun gebrokenheid – het lijden? Die vraag ligt ook ten grondslag aan dit boek.

De vraag naar de relatie tussen lijden en liturgie kreeg verdieping door een spanning tussen wat literatuur over dit onderwerp zegt en wat ik in de praktijk hoorde. Op de vraag of de eredienst aandacht geeft aan het lijden antwoordt de literatuur overwegend negatief. Er

is geen ruimte voor lijden en al zeker niet voor het klagen zoals je dat in bijvoorbeeld de Psalmen aantreft. Een persoonlijke getuigenis van Samuel Balentine, een oudtestamenticus, is veelzeggend:

De kerk heeft mij geleerd hoe te bidden maar, subtieler nog, ook hoe niet te bidden. Je werd verondersteld God te prijzen, maar niet te protesteren; om God te smeken, maar niet te bevragen; en in alle dingen je te onderwerpen aan de, soms onbegrijpelijke, wil van God en die te accepteren, nooit kritische vragen te stellen of in opstand te komen ... 'Je bevrageet God niet.' Als je God niet kunt bevragen, tot wie kun je je vragen dan richten? (Balentine 1993a:4-5)

Dit citaat illustreert hoe de kerkelijke cultuur, waarvan de eredienst een belangrijk element is, onbewust leert te bidden – of hoe niet te bidden. De literatuur over dit onderwerp is vrijwel eensluidend. Veel auteurs stellen vast dat er in de eredienst geen plaats is voor lijden en zeker niet voor klagen als specifieke uiting van dat lijden. De kerkelijke cultuur, aldus deze schrijvers, is er een van 'niet klagen maar dragen'.

Toch hoorde ik in de praktijk al snel andere verhalen. Sommige mensen met wie ik sprak, zeiden juist de kerk nodig te hebben, zeker in tijden van nood. Kennelijk ervaren zij daar toch iets van troost of bemoediging. Bovendien zijn er bepaalde elementen in de eredienst aan te wijzen die de gebrokenheid van de wereld onder woorden brengen. Het meest voor de hand liggend zijn de voorbeden. In sommige kerken wordt wekelijks het Kyrië ('Heer, ontferm U, Christus ontferm U, Heer ontferm U') gebeden. Soms kan het een lied zijn of een Bijbeltekst die opeens met nieuwe kracht tot je spreekt. Dus kennelijk is de literatuur eenzijdig en wordt er in de praktijk van de eredienst wel degelijk plaats gegeven aan gebrokenheid.

Een mogelijke verklaring is, dat de literatuur vooral uit een bepaalde kerkelijke of geografische hoek komt en de verhalen van de

mensen die zeggen wel plaats te vinden voor hun gebrokenheid in de eredienst uit een andere hoek komen. De werkelijkheid blijkt echter complexer te zijn. Zowel gereformeerden als evangelischen, katholieken als pinksterchristenen, hebben mij verteld hoezeer ze de ruimte missen om hun pijn en verdriet te uiten. Tegelijkertijd heb ik ook van mensen uit diezelfde kerken – soms zelfs van dezelfde personen – verhalen gehoord over hoe ze wel ruimte vonden voor hun verdriet. Ook de literatuur komt uit het brede spectrum van christelijke denominaties. Kennelijk is de vraag of er in de eredienst ruimte is voor het lijden niet simpelweg met ja of nee te beantwoorden. De vraag naar de plaats van gebrokenheid in de eredienst intrigeert daarom des te meer. In dit boek wil ik graag op zoek gaan naar antwoorden op de vraag hoe het lijden een plaats heeft of kan krijgen in de eredienst. Ik richt me daarbij op de zondagse eredienst, hoewel veel van wat ik zal beargumenteren ook van toepassing kan zijn op andere vieringen, zoals de dagelijkse vespers of juist bijzondere diensten zoals een begrafenisdienst, herdenkingsdiensten voor zij die een kind verloren hebben, of na een ramp. Mijn interesse gaat juist uit naar het plaatsmaken voor gebrokenheid in de gewone, reguliere, ‘doordeweekse zondagsdienst’. Want ik hoop dat ook daar gebroken mensen ruimte vinden voor hun verdriet.

Achtergrond

In de afgelopen jaren heb ik wetenschappelijk onderzoek verricht naar deze vraag, toen ik als doctoraatsstudent verbonden was aan de Evangelische Theologische Faculteit in Leuven. De academische weerslag van dat onderzoek is te vinden in verschillende artikelen en in het boek *Suffering in Worship: Anglican Liturgy in Relation to Stories of Suffering People* (van Ommen forthcoming). Daarin vind je ook alle literatuurverwijzingen; in het boek dat voor je ligt beperkt ik die tot een minimum. Hetzelfde onderzoek ligt aan de

basis van beide boeken. Daarom schets ik enkele hoofdlijnen van de opzet van dit onderzoek.

Het onderzoek naar de vraag van lijden in de liturgie dat ik afgelopen jaren deed, had een sterk empirische component. Dat wil zeggen, dat de interviews die ik deed met mensen die door een periode van lijden waren gegaan of nog steeds gingen, ten grondslag lagen aan mijn onderzoek. Op deze manier bleef het onderzoek dicht bij de praktijk. Ook interviewde ik voorgangers en anderen die voorgaan in de liturgie en observeerde ik kerkdiensten in de kerken die meededen in dit onderzoek. Dit empirische onderzoek speelde zich af in vier anglicaanse kerken in de Benelux. Het is moeilijk in twee zinnen uit te leggen wat anglicaans is. Er zijn onderling grote verschillen in de erediensten. Bij de ene kerk waan je je bijna in een evangelische gemeente, bij de andere is er weinig onderscheid met een rooms-katholieke viering. De grondslag voor alle diensten is echter een gezamenlijk liturgisch boek. Vroeger was dat het *Book of Common Worship*, hetgeen hier en daar nog steeds gebruikt wordt, sinds 2000 is dat *Common Worship*. Kenmerkend voor het anglicanisme is dat het slechts weinig gezaghebbende, leerstellige documenten heeft maar juist in de liturgie zijn theologie verwoordt. In de anglicaanse traditie is de liturgische tekst gezaghebbend en is daarom dan ook met de grootste zorgvuldigheid geschreven. Het feit dat liturgie de theologie van de kerk uitdrukt – en dat is in alle kerken het geval – maakt de studie van de eredienst des te boeiender. De vraag in hoeverre de eredienst plaats inruimt voor gebrokenheid is dus meteen ook de vraag naar hoeveel ruimte de theologie van een kerk hiervoor maakt.

In mijn onderzoek heb ik ten slotte de empirische resultaten verbonden met de bredere (academische) literatuur over lijden en liturgie. De resultaten en conclusies blijven niet beperkt tot de Anglicaanse Kerk maar hebben een veel bredere reikwijdte. Dat wil niet zeggen dat alles in dit boek een op een toepasbaar is in alle

kerkelijk tradities. Dat kan niet en dat hoeft ook niet. Ik ga er wel vanuit dat veel van wat we zullen bespreken in dit boek zal resoneren bij het merendeel van de lezers, waarbij de ene gedachte de ene lezer zal aanspreken, een andere gedachte weer een andere lezer. Ik richt mij in dit boek bewust op een divers palet van kerkelijke stromingen. Of je nu uit de Gereformeerde Bond komt, of uit de PKN, of uit een Pinkstergemeente; of je nu baptist bent of evangelisch, rooms-katholiek of remonstrant, ik verwacht en hoop dat dit boek tot je spreekt. Ik kies er bewust voor om mij niet te richten op een bepaalde kerkelijke traditie. Als anglicaan voel ik mij in het midden staan tussen protestant en rooms-katholiek (misschien is dat ook wel een van de simpelste manieren om uit te leggen wat anglicaans is). Zo zal het duidelijk worden in dit boek dat de eucharistie voor mij een centrale plaats inneemt in de eredienst. Ik zal ook beargumenteren waarom, maar los van de rationele argumenten heeft dit ook te maken met mijn persoonlijke spiritualiteit. Tegelijkertijd zal een rooms-katholiek opmerken dat ik mij regelmatig verhoud tot de protestantse traditie. Hier speelt mijn protestantse opvoeding een rol. Het is een risico om een zo breed publiek voor ogen te hebben bij het schrijven. Wellicht zal de een zich meer herkennen in bepaalde verhalen en de ander in andere verhalen. Ik neem het risico. Naast het gegeven dat zowel praktijkverhalen als literatuur uit het brede spectrum van de christelijke traditie komen, hebben twee belangrijke feiten mij de afgelopen jaren overtuigd. Ten eerste, lijden is een universele conditie van de mens en dus zal je je wellicht in sommige lijdensverhalen herkennen. Ten tweede, de eredienst neemt een centrale plaats in in het leven van de christelijke gemeente, dus ook daarin ligt een punt van verbinding tussen dit boek en de liturgie in welke kerk dan ook. Toch één beperking. Ik beperk mij tot de westerse wereld omdat ik die het beste ken en vooral omdat in andere werelddelen en in andere liturgieën, zoals de oosters-orthodoxe, het verhaal rond de plaats van lijden heel anders is.

Pastorale liturgie

We hebben het in dit boek over tranen, over pijn, over lijden. Dat zijn thema's die meestal worden geassocieerd met het pastoraat. Dat ze minder met de eredienst worden geassocieerd is nu juist het probleem dat ik zie en waarvoor ik op zoek wil gaan naar antwoorden. Dat tranen en pijn met pastoraat worden geassocieerd is terecht. In dit boek wil ik pastoraat en liturgie niet tegen elkaar uitspelen, maar toon ik juist aan hoezeer ze met elkaar verbonden zijn. De liturgie heeft een bijzonder grote pastorale functie, hoewel die lang niet altijd onderkend wordt en daardoor vaak ook niet benut wordt. Tegelijkertijd verwijst het pastoraat steeds weer naar de liturgie zoals die met de gemeenschap van broers en zussen in Christus gevierd wordt. Hier valt nog meer over te zeggen en we komen daarom in hoofdstuk 5 terug op deze kwestie. Hier wil ik alvast beklemtonen dat dit boek niet alleen is bedoeld voor diegenen die in liturgie of de zondagse eredienst geïnteresseerd zijn, hoewel zij wellicht het merendeel van het lezerspubliek zullen uitmaken. Iedereen die met mensen op weg wil gaan, als pastoraal werker, dominee, of gewoon als vriend of vriendin, maar ook iedereen die graag wil ontdekken hoe hij of zij het persoonlijke leed kan uiten in de christelijke gemeenschap, kan iets aan dit boek hebben.

De term 'pastorale liturgie' duidt vaak op specifieke rituelen rond geboorte, trouw en dood, de zogenaamde *rites de passage* of *casualia*. Mijns inziens is dat een zeer beperkt gebruik van de term. Natuurlijk is rond overgangsmomenten in het leven specifiek pastoraat vereist en zal de liturgie zich daarop toespitsen (hoewel het verhaal van Anna en Kate een schrijnend voorbeeld is van hoe de aandacht voor het persoonlijke verhaal van verdriet soms ontbreekt). Maar wat de vele verhalen mij afgelopen jaar geleerd hebben, is dat de liturgie van elke viering, op zondag, zaterdagavond of welk ander moment dan ook, pastoraal kan zijn. Steeds opnieuw, wanneer mensen met hun verhaal verschijnen voor de allerhoogste God,

mogen zij hun verhaal zien in het licht van het verhaal dat God met mensen schrijft. Op die manier heeft elke zondagse eredienst een herderlijke functie.

Voor we beginnen

Voor we van start gaan nog enkele inleidende opmerkingen. Wat betreft de stijl van het boek zal ik meestal in de ‘wij-vorm’ schrijven; waar het duidelijk is dat het om mijzelf gaat, gebruik ik de eerste persoon enkelvoud. De zoektocht naar ruimte voor gebrokenheid in de eredienst is niet slechts mijn individuele zoektocht, maar ik wil de lezer graag meenemen en samen zoeken. Uiteindelijk zit jij als lezer zelf op zondag in de kerk, waar je de verbinding zoekt tussen de lijdensverhalen en Gods verhaal, hetzij als voorganger, hetzij als participant. De vraag naar lijden in de liturgie – die mij steeds voor ogen stond – is er een die je bij het lezen ook steeds in het achterhoofd mag houden. Dat houdt voor mij een risico in: door je steeds af te vragen of ik de vraag wel beantwoord, zul je dit boek misschien kritisch beoordelen. Tegelijkertijd is daarmee wel mijn doel bereikt: dat je zelf als lezer gaat nadenken hoe jij zelf die vraag zou beantwoorden. Daarmee zul je je de vraag en de antwoorden zelf meer eigen gaan maken. Dat is mij het risico wel waard: ik nodig je dus uit om mee op zoek te gaan naar ruimte voor gebrokenheid in de eredienst.

Ik heb ervoor gekozen ‘hij’ en ‘zij’ door elkaar te gebruiken. De context zal wel duidelijk maken waar specifiek ‘hij’ of ‘zij’ gelezen moet worden. In andere gevallen mag je ‘hij’ en ‘zij’ verwisselen. Waar ik citaten uit het Engels gebruik, zijn de vertalingen steeds van mijn hand. Bijbelcitaten komen uit de Willibrordvertaling van 1995, tenzij anders aangegeven.

Dit boek gaat over plaatsmaken voor gebrokenheid in de eredienst. Ik zal een pleidooi voeren voor het belang van die plaats en aantonen hoe die plaats gemaakt kan worden. Dat wil niet zeggen dat elke dienst

een klaagdienst moet worden. Uiteraard is er plaats voor lofprijzing, aanbidding, en allerlei andere manieren waarop we voor God komen in de eredienst. Wel zal ik beargumenteren dat de plaats voor gebrokenheid deel van het DNA van de liturgische gemeenschap hoort te zijn. Een andere afbakening die ik in dit boek maak is dat ik mij voornamelijk richt op het lijden dat ons treft buiten onze directe verantwoordelijkheid om. Daarmee blijft zonde en de relatie tussen zonde en lijden grotendeels buiten beeld. Deze relatie vraagt zeker doordenking, maar die doordenking valt buiten het bestek van dit boek.

In dit boek gebruik ik een narratief model en theorie om de eredienst te bestuderen. Hiermee wil ik niet gezegd hebben dat een narratieve lens de enige is waardoor de liturgie bekeken kan worden. Wel denk ik dat het een waardevolle benadering is, die in de liturgiewetenschap nog in de kinderschoenen staat. In hoofdstuk 3 geef ik hieraan uitgebreid aandacht. Hoofdstuk 4 gaat vervolgens in op een aantal concrete elementen in de eredienst waardoor we plaats kunnen maken voor gebrokenheid. Hoofdstuk 5 laat zien hoe de eredienst ingebed is in het geheel van het gemeentelven. Hoofdstuk 6 is net als hoofdstuk 3 iets theoretischer. In hoofdstuk 6 geef ik een liturgisch-theologische verdieping aan het voorgaande. Maar één vraag blijft over, die we vooraf moeten beantwoorden. Al dat verdriet, al die pijn en daarmee soms de boosheid op God en de neiging om te klagen bij God, mag dat er eigenlijk wel zijn? Voor velen is dat een reële vraag en voor sommigen luidt het antwoord 'nee'. Door de jaren heen ben ik er zelf steeds meer van overtuigd geraakt dat het antwoord voluit 'ja' is. Deze vraag is fundamenteel voor hoe je met lijden en gebrokenheid omgaat in de eredienst. Daarom wil ik deze vraag niet afdoen met enkele inleidende opmerkingen, maar besteden we daar eerst een heel hoofdstuk aan.

Ik wil bij dezen graag mijn dank betuigen aan een aantal mensen die dit boek hebben gemaakt tot wat het is. Dank aan Anne Scho-

tanus van uitgeverij Kok. Zij was onmiddellijk enthousiast toen ze van mijn plan voor dit boek hoorde. Haar blijvende enthousiasme was bemoedigend. Hartelijk dank ook aan de mensen die het manuscript, of delen daarvan, hebben gelezen: Wouter Pansier, Frans Pansier, Hans Schaeffer en Maria Verhoeff. Hun opmerkingen, kritische noten, aanmoediging en enthousiasme waren heel waardevol en hebben heel wat verbeteringen voor het boek opgeleverd. De verantwoordelijkheid voor wat ik schrijf in dit boek blijft uiteraard bij mij liggen. Ten slotte wil ik Nele, Hannelore en Jonathan bedanken. Zij hebben mij de tijd en ruimte gegeven die nodig was om dit boek te schrijven. Nele, zonder jouw steun had dit boek het daglicht nooit gezien. Dank je wel.

In april 2015 kwam de gebrokenheid heel dichtbij. Kort nadat ik mijn proefschrift had verdedigd, kregen we bericht dat mijn vader terminaal ziek was. In zeven weken tijd sloopte de kanker zijn lichaam. In de jaren daarvoor heb ik met hem meer dan met enig ander persoon over mijn onderzoek gesproken. Samen op zoek naar de plaats van lijden in onze omgang met God. Dikwijls zei hij: 'Léon, schrijf dat nou eens in het Nederlands op, dan kan ik zoveel makkelijker lezen wat je allemaal schrijft.' Het idee voor dit boek is dan ook door de vele gesprekken met mijn vader geboren. Ik wens- te dat hij het nog kon lezen. Daarvoor is het te laat, maar ik draag dit boek in warme, kostbare herinnering aan hem op.